

Богдан Гудь

**З ІСТОРІЇ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ
УКРАЇНЦІ Й ПОЛЯКИ
НА НАДДНІПРЯНЩИНІ, ВОЛИНІ
Й У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.**

Авторизований переклад з польської
Андрія Павлишина

Харків «Акта»

УДК 94 (477:438):316.482“18/19”

Богдан Гудь. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.

Автор фахово й аргументовано висвітлює економічні, релігійні та етнічні чинники українсько-польських конфліктів на теренах Наддніпрянщини, Волині й Східної Галичини у дев'ятнадцятому й першій половині двадцятого століть. Надто важливими для розуміння проблеми є розділи, що охоплюють період 1918–45 років. Читачам, котрі звикли до текстів, що подають польсько-українські конфлікти у чорно-білих кольорах, ця розвідка не видаватиметься легким і втішним читвом. Підсилені щедро долученими архівними матеріалами та зіперті на ґрунтовні наукові розвідки авторські висновки важко ігнорувати.

Монографія призначена для наукових працівників, викладачів закладів вищої освіти, учителів, студентів, усіх тих, хто цікавиться історією українсько-польських відносин.

Відповідальний за випуск:

професор *Маркіян Мальський*.

Науковий редактор:

професор *Віктор Голубко*.

Рецензенти:

професор *Ігор Цепенда*,

професор *Орест Красівський*.

Друкується згідно з ухвалою вченої ради факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка. Протокол №1 від 30 червня 2017 р.

ISBN 978-966-8917-22-6

© “Акта”, видання, 2018

Професорові Даніелеві Бовуа присвячую

Автор висловлює щирі подяку
шановній пані *Тетяні Єремєєвій*,
а також добродіям *Ростиславові Смуку*,
Олегові Гайовишину та *Ігореві Кавичу*,
які підтримали цю книжку
з “глибини власної кишені”

ЗМІСТ

Перелік скорочень	9
Слово до читача	11
ВСТУП	15
РОЗДІЛ I	
“СУМНО ПОЛЯКОВІ ПИСАТИ ПРО ЦЕ...”	33
РОЗДІЛ II	
ПІД ЗНАКОМ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА	107
РОЗДІЛ III	
ВІД БУНТІВ ДО “ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖАКЕРІЇ”	193
РОЗДІЛ IV	
ВОГНЕМ І.. СОКИРОЮ	247
РОЗДІЛ V	
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ВУЗОЛ	309
РОЗДІЛ VI	
КРИВАВІ РОКИ ВІЙНИ	363
ВИСНОВКИ	411
Бібліографія	421
Показчик імен	472

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

1. ДА Вінницької області – Державний архів Вінницької області
2. ДАВО – Державний архів Волинської області
3. ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області
4. ДАКО – Державний архів Київської області
5. ДАЛО – Державний архів Львівської області
6. ДАХО – Державний архів Хмельницької області
7. ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління
8. ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України
9. ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України
10. ЦДІА України у Львові – Центральний державний історичний архів України у Львові
11. ЦГИА-СПб – Центральный Государственный Исторический Архив в Санкт-Петербурге
12. AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
13. BIP KG AK – Biuro Informacji i Prasy Komendy Głównej AK
14. MA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv. Ministerium für Äußern
15. ZS BUW – Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Якщо дослідник вкотре мусить повертатися до, здавалось би, всебічно опрацьованої наукової проблеми, то напрошується дещо парадоксальне, але хіба вірне пояснення, що так насправді вона залишилася не до кінця опрацьованою, а зроблені раніше висновки є дискусійними, отже — не остаточними. Власне з цієї причини авторові довелося вчергове звернутися до теми українсько-польських конфліктів нового й новітнього часу, якій станом на сьогоднішній день присвятив низку статей і три монографії.

Так, на жаль, сталося, що проблема “Волині ’43” вже давно вийшла поза межі суто наукової дискусії, стала об’єктом зацікавленості журналістів, громадських активістів, істориків-аматорів і, що найнебезпечніше, політиків. Як бачимо на численних прикладах, інструменталізація історії на догоду політиці є чи не головною причиною того, що тіні минулого не лише суттєво затьмарюють сучасні стосунки між народами-сусідами, але й можуть негативно вплинути на майбутнє.

Все це підтверджує слушність слів Єжи Гедройця, який наголошував, що постійне копірвання в минулому є справою вельми шкідливою. Що більше, можна зрозуміти політиків, які використовують сторінки минулого, зокрема героїчні, для “зміцнення сердець” сучасників. Не можна, однак, зрозуміти й виправдати тих, хто важке минуле використовує не як “слово перестороги”, не як гіркі, але необхідні для видужання хворого організму ліки, а як засіб до вбивання клинів поміж людьми, суспільствами, націями.

Сьогодні, на жаль, у гроні українських і польських істориків немає узгодженого підходу до представлення генези й характеру останнього піку українсько-польського конфлікту за землю/територію, який розпочався “ще як *були ми козаками*”. Дуже часто й ті, й інші зациклюються на подіях міжвоєнного періоду ХХ століття, забуваючи, що політика польських еліт щодо української людності — перш за все на теренах Правобережної України, в т.ч. Східної Галичини, —

залишалася незмінною протягом кількох століть. Використовуючи образне висловлювання Юзефа Пілсудського, можна однозначно ствердити, що це була політика “приниження й утиску”, яка спричинилася до постання в українсько-польських відносинах такого явища, як *circulus vitiosus* (хибне коло — лат.).

У цій ситуації українським і польським ученим слід, по-перше, дослухатися врешті до слів французького вченого Данієля Бовуа, що “жахлива волинська різанина мала дуже глибокі історичні корені”, й у пошуках першопричин українсько-польських анімозій вийти поза межі “комфортних” у науковому відношенні 20–30-х рр. минулого століття. По-друге, їм слід взяти до уваги той факт, що історичний розвиток волинських земель значною мірою відрізнявся від східно-галицьких. Тому не можна уникати аналізу специфіки суспільної ситуації та домінуючих ідеологем на теренах західної Волині і передвоєнного (до I світової війни), і міжвоєнного періодів, як це робить більшість польських дослідників “волинської трагедії”. Слід об’єктивно вказати, що їхніми креаторами й носіями були передусім “чорна сотня” й КПЗУ. Тоді стане очевидним, що причиною трагічних подій 1942–43 рр. була не стільки ідеологія інтегрального націоналізму, як просто й зрозуміле волинським селянам гасло “Ляхи за Буг!” кинуте свого часу “в маси” чорносотенцями з Російської православної церкви й підтримане комуністами.

Зрештою, дивує некритичний підхід істориків по обох боках кордону до архівних документів, зокрема тих, що стосуються періоду весни–осені 1943 рр. Немає потреби зайво наголошувати на непевності, скажімо, протоколів допитів НКВД, до яких нині відкрито доступ у архівосховищах України. Однак провідні українські й польські історики охоче покликаються на зізнання колишніх упівців, вибиті з них в буквальному значенні цього слова, не віддаючи собі звіту, наскільки далекими від реальної дійсності можуть бути ці свідчення. Натомість, в їхніх працях за незначними винятками практично відсутні поклики на документи Делегатури польського уряду на еміграції та командування Армії Крайової, що зберігаються в Архіві нових актів та Відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету. А власне вони, написані так би мовити “по гарячих слідах” зі слів очевид-

ців, дають можливість усвідомити, що події на Волині весни–літа 1943 р. мали значною мірою характер селянської анархії, спровокованої не лише націоналістичною, але й советською та німецькою антипольською пропагандою, яка згодом була використана керівництвом ОУН/УПА в своїх цілях.

Що більше, в діях упівського командування представники польського підпілля виразно вбачали всюдисущу “руку Москви”. Адже “антипольська акція” на Волині розпочалася власне після загострення стосунків між Кремлем і Лондонським урядом (лютий 1943 р.), причиною якого стало питання післявоєнних кордонів Польщі, інакше кажучи — територіальної приналежності Західної Волині й Східної Галичини. В польських документах недвозначно підкреслюється, що дії УПА і селянських ватаг, скеровані на “очищення терену” від польської людності, були на руку насамперед Сталінові, який в такий спосіб намагався представити територіальні претензії польських еміграційних кіл щодо теренів т. зв. Західної України, як необґрунтовані. Як любив повторювати: нема людини, нема проблеми! Що більше, радянські впливи на керівні структури УПА підтверджують також німецькі документи й спогади активних учасників оунівського руху.

Документи Делегатури польського уряду на Волині дезавуюють також твердження загалу польських істориків про те, що терор супроти цивільної української людності з боку відділів польської самооборони, партизанських загонів та 27 Дивізії АК мав характер лише “відплатних акцій”. Насправді за своєю жорстокістю вони практично нічим не відрізнялися від антипольських дій УПА й селянських ватаг, викликаючи несприйняття й відразу навіть у середовищі місцевої польської інтелігенції. Людське звиродніння було, на жаль, масовим явищем по обох сторонах конфлікту, а обмеженість антиукраїнських акцій з польського боку пояснюється значною чисельною та організаційною перевагою українців.

Усе це, на нашу думку, вимагає поглибленого, всебічного підходу до представлення причин і характеру українсько-польських конфліктів нового й новітнього часів, особливо останнього піку цього протистояння, адже диявол, як відомо, ховається в деталях. Це завдання й намагався вирішити автор пропонованого читачеві наукового дослідження.

ВСТУП

Пропоноване українському читачеві наукове видання хочу розпочати з констатації очевидного, а водночас невітшного факту. Йдеться про те, що з'ясування причин та характеру українсько-польських конфліктів нової й новітньої доби (з кінця XVIII до середини XX століття) і нині залишається одним із найважливіших завдань історичної науки, позаяк результати дотихчасових досліджень зазначеної проблеми не дають належної сатисфакції як українцям, так і полякам. Причина такої ситуації, на мою думку, полягає в тому, що більшість учених-істориків віддає перевагу традиційним, притаманним позитивізму описам минулого: козацько-шляхетських воєн із Хмельниччиною включно, повстань і бунтів руської/української черні проти польських землевласників, антидержавної діяльності українського націоналістичного підпілля в II Речі Посполитій тощо. Отож, спільною вадою історичних праць українських і польських авторів є відчутний брак поглибленого соціологічного аналізу мотивів згаданих подій¹.

Що більше, чимало вчених виразно захоплюється увипуклюванням ролі етнічного чинника в українсько-польських відносинах. Керуючись патріотичними мотивами, вони починають шукати проявів міжетнічних/міжнаціональних конфліктів мало не в ранньому середньовіччі, що створює в пересічній людини враження, наче історія складається лише з чвар між народами/націями. Одначе, як слушно зауважив знаний науковець з Гарвардського університету Едвард Кі-

¹ На думку західних учених Д. Мак-Девіда і В. Гарарі, теза щодо “іраціональності” певних історичних явищ є свідченням нерозуміння дослідниками мотивів, які зумовлюють певну поведінку або ж з'являється в наукових роботах тоді, коли визначення, що ведуть до вказаних висновків, спиралися “на епізодичні емпіричні дослідження, відірвані від цілісної суспільної ситуації, на базі якої вони поставали”, див.: *McDavid, J. W. and W. Harari. Social Psychology. Individual, groups, society.* (New York, 1968). Цит. за: *Pietrzak, H. Agresja, konflikt, społeczeństwo*, 134.

нан, не варто обговорювати чи дискутувати питання “нації” та “етнічності” на прикладі домодерних суспільств, позаяк у той час “перше поняття майже нічого не означало, а друге значило куди менше, ніж інші типи “належності” — родинний, соціальний (...) тощо”².

Науково обґрунтоване розв’язання обговорюваної проблеми не належить до простих завдань. У його процесі дослідники неминуче зіткнуться з певними труднощами. Йдеться, зокрема, про засадність уживання щодо періоду кінця XVIII – другої половини XIX століття термінології, притаманної сучасній історіографії, зокрема: “Україна” й “Польща”, “українці” й “поляки”, або ж “нація” й “національний”. Беручи до уваги слова Е. Кінана, що в багатьох регіонах Європи навіть у XVIII–XIX століттях модерні нації ще не сформувалися, а в Україні процес переходу “із селянства в націю” (Юджин Вебер) тривав до кінця революційних подій 1917–21 років³, слід визнати, що традиційне вживання цих дефініцій не є науково коректним. Важко, однак, самотужки щось кардинально змінити, тому обмежуся заувагою, що використання в перших розділах моєї книжки сучасної історико-політологічної термінології є вимушеним, а отже — умовним⁴.

² Кінан, Е. Російські історичні міфи, 69.

³ Водночас, на думку П. Ебергардта, вже наприкінці XIX – на початку XX століття “з’явилися нові суспільно-національні явища на східних кресах історичної Речі Посполитої. Почалося національне відродження... Представники тих нових національних рухів репрезентували щораз більш сепаратистські погляди, що були ворожими щодо концепції відродження Речі Посполитої в її історичних кордонах...” (див.: *Eberhardt, P. “Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska”*, 31). Порівнюючи ці два твердження, які дещо суперечать одне одному, слід пам’ятати справедливе зауваження Марека Пшенєосла, що дослідження взаємин між певними суспільними (зокрема, етнічними) групами не є завданням з категорії легких. Специфіка тематики, уточнює він, зумовила той факт, що результати дослідників часто неоднозначні, а іноді залишаються радше у сфері припущень, аніж конкретних і точних з’ясувань (див.: *Przeniosło, M. “Chłopi i ziemianie Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej – stosunki wzajemne”*, 3).

⁴ Пор.: *Sapa, D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem...*. Авторка пише так: “Я вживаю поняття “українець”, “український”, цілком усвідомлюючи їх порівняно пізно (в політичному, не етимологічному сенсі) виникнення, на окреслення руської національності. Задля уніфікації термінології я відмовилася від паралельного застосування понять “українець – русин”, “український – руський””, *Ibid.*, 9.

Водночас, інколи прагнучи наблизити читача до духу минулої епохи, автор уживатиме давні назви: русин, руський, лях, лясський тощо.

Слід також звернути увагу на певні теоретичні аспекти обраної проблеми, з'ясування яких придасться як до вибору предмету дослідження, так і задля досягнення визначеної мети. Йдеться серед іншого про уточнення дефініції явища конфлікту, позаяк існують різні версії його трактування в залежності від галузі науки, скажімо, психології чи соціології. З очевидних причин для істориків зобов'язальною є дефініція, прийнята в соціології. Так от, згідно з соціологічним підходом конфліктом називають відносини між суспільними групами/класами, що виникають з невідповідності їхніх життєвих інтересів⁵.

Спираючись на згадану дефініцію, завважу, що соціологічні рамці досліджуваних мною українсько-польських конфліктів визначають дві суспільні групи, котрі становили переважну більшість населення Правобережної України в нові часи аж до 1918 р. З одного боку, це була людність, яка належала до селянського стану, а водночас до Православної або Уніатської/Греко-Католицької Церкви. Інша сторона конфлікту була представлена значно менш численнішою, проте набагато впливовішою шляхетською верствою на чолі з великими землевласниками — магнатами, що сповідували римокатолицизм.

Представники тієї другої групи значною мірою були нащадками місцевої литовсько-руської знаті, себто *gente Rutheni*, частково прийшлим елементом, себто *gente Poloni*. Проте досить швидко більшість представників автохтонних еліт перейшла в римсько-католицьку віру, прийняла вищу латинську культуру й поповнила гроно лояльних громадян Речі Посполитої “обох народів”. Уже через кілька поколінь практично всі вони стали “родовитими” поляками⁶. Натомість прибульці з Польської Корони, які впродовж десятиліть чи навіть століть мешкали на теренах Русі/України, стали вва-

⁵ The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 3, 529; • Mała Encyklopedia Powszechna PWN, 327.

⁶ Як писав Тадеуш Конвіцький, українці “дали нам (полякам) розбещену магнатерію, дали нам неймовірних бешкетників”, див.: *Konwicki, T. Kalendarz i klepsydra*, 129.

жати себе за автохтонів, тобто “українців”. Як писав Марцелій Гандельсман, це були люди, надзвичай віддані своїй малій регіональній вітчизні, закохані в її локальний колорит, пісні, звичаї та мову. Водночас вони залишалися поляками, хай ладними повторювати за Міцкевичем: “Україно, вітчизно моя!”, а проте насправді визнавали лиш одну вітчизну — Польщу⁷.

І ті, й ці протягом кількох століть разом творили політичну “націю” Речі Посполитої, яка об’єднувала т. зв. “обивателів”/громадян за принципом не культурно-релігійної, а політичної єдності⁸. Цікавим є також те, що для руських селян усі вони були однозначно *ляхами*, тобто — *панами*⁹.

Відмінності, зумовлені соціальним статусом, релігійною приналежністю, інакше — етнічним походженням, двох провідних верств населення, спричинилися до виникнення на українських землях кількох різновидів конфліктів, які спостерігалися фактично від початків існування Речі Посполитої до завершення Другої світової війни. Упродовж довшого часу домінував конфлікт етно-соціального характеру, який на певних теренах Правобережної України (передусім у Східній Галичині) на межі XIX й XX століть почав перероджуватися в етнополітичний/національний. Водночас мав місце доволі гострий релігійний конфлікт між українським

⁷ *Handelsman, M.* *Ukraińska polityka* ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską, 3. Стефан Кеневич також писав, що “мешканці кресів усвідомлювали амбівалентність місцевої культури, називали себе “литовцями” чи навіть “українцями”, не перестаючи чути поляками”, *Kieniewicz, S.* “Daniel Beauvois o kresach południowych”, 774. Більше див. в: *Pułaski, K.* *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. Т. II, IV; • *Chynczewska-Hennel, T.* “Gente Ruthenus — Natione Polonus”, 35–44; • *Widacki, J.* *Kniaź Jarema*, 11–20, 287.

⁸ *Геллер, Е.* “Пришествие национализма. Мифы нации и класса”, 153. До грона “громадян” належали всього близько 8–10% загалу мешканців Речі Посполитої (див.: *Wapiński, R.* *Polska na styku narodów i kultur...*, 15).

⁹ Як підкреслював етнограф і культурний діяч Тадей Рильський, уже в другій чверті XIX ст. на Київщині, Волині й Поділлі слово “лях” залишалося тільки свідченням специфічної долі цього краю, який тривалий час належав до Речі Посполитої. Отож більшість місцевих поміщиків були або полонізованими литовсько-руськими шляхтичами, або поляками. З часом слово “лях” майже цілком втратило своє етнічне значення і стало синонімом слова “пан”, див.: *Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.*, 351.

православним/уніатським (греко-католицьким) населенням і поляками — римсько-католиками.

Зазначу також, що в міру свого розвитку соціальні, політичні й релігійні чинники українсько-польських конфліктів входили в активну взаємодію. У зв'язку з цим, зокрема, в першій половині ХХ століття мотиви, якими керувалися сторони протистояння, вийшли поза межі розбіжностей, детермінованих лише становими/класовими інтересами. В результаті це призвело до поляризації існуючої соціальної системи й мало катастрофічні висліди для всієї мультиетнічної спільноти досліджуваного регіону.

Територіальні межі українсько-польських конфліктів були змінними. Так, до другої половини ХVІІ століття конфліктогенні обшири простягалися від теренів колишньої Червоної Русі й Волині аж до Диких Піль. Натомість, після інкорпорації Московським царством Лівобережної України українсько-польські конфлікти збереглися лише на теренах Правобережжя, яке на початку ХVІІІ століття остаточно повернулося під владу Речі Посполитої¹⁰ і з часом було заселене мішаною, українсько-польською людністю. Згодом, під впливом політичних і територіальних змін, обшир, охоплений конфліктами, знову скоротився: у 20–40-х роках ХХ століття вони мали місце тільки в Східній Галичині¹¹ й у західній частині Волині.

Повертаючись до історичних джерел досліджуваних конфліктів і змін їхньої природи, нагадаємо, що від се-

¹⁰ Після Прутського миру 12 липня 1711 р.

¹¹ Східна Галичина — термін, уживаний після 1850 року (в період австрійської займанщини) до східних теренів Королівства Галичини та Володимирії (Лодомерії) включно зі Львовом, Станіславом, Тернополем, Перемишлем, Сяніком і Кросном у межах львівського апеляційного суду. Столицею регіону був Львів. 1910 р. в Східній Галичині мешкало бл. 4634,1 тис. осіб. За конфесійним критерієм русинів (греко-католиків) було 2970,9 тис. (61,7%), поляків (римсько-католиків) 1066,7 тис. (25,3%), євреїв (Мойсееве віровизнання) 581,5 тис. (12,4%). Натомість у Львові поляків було більше, ніж українців — відповідно 51,0% і 18,9%, а також 27,7% євреїв, див.: *Eberhardt, P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, 60–4; * *Cimek, H. "Przynależność Galicji (Małopolski) Wschodniej — w koncepcjach polskich klubów ludowych w 1919 r."*, 10; * пор.: *Dąbkowski, T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912–1923*, 28–9.

редини XVI століття починається співіснування українців і поляків у межах поліетнічної Речі Посполитої. Низка українських і польських науковців вважають, що в початковий період її існування вирішальний вплив на форми цього співіснування мали позаетнічні чинники, які й визначали характер конфліктів, позаяк на початкових етапах свого існування навіть конфлікти, що, здавалося б, мали певні етнічні риси, були лиш одним із різновидів конфліктів соціальних — економічних, релігійних та ін. Ба більше, відповіді на запитання, коли соціальний конфлікт можна починати трактувати як етнічний, іноді складно навіть фахівцям. Це зумовлено тим, що каталізаторами багатьох соціальних взаємодій, які на думку певних дослідників були антагонізмами між етносами, стали, за визначенням польського вченого Януша Мухи, “колективні блага спершу позаетнічного характеру”¹².

Загалом соціологи дотримуються думки, що головною причиною конфліктів між етносами є дефіцит на певних територіях низки матеріальних благ, які — на думку сторін суперечки — годі справедливо розділити¹³. Найчастіше йдеться про земельні, водні й інші природні ресурси, а також можливості доступу до роботи, влади, освіти тощо¹⁴. В зв’язку

¹² Mucha, J. “Konflikt etniczny jako typ konfliktu społecznego”, 31.

¹³ Mucha, J. Konflikt i społeczeństwo — z problematyki konfliktu społecznego we współczesnych teoriach zachodnich, 12; • Malikowski, M. “Świadomość historyczna jako źródło współczesnych konfliktów polsko-ukraińskich”, 344–53; • Kapralska, Ł. Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939, 53; • Козутяк, Ю. “Конфлікт етнічний [Етнічний довідник. “К”]”. *etnography.national.org.ua*. 17 серпня 2017. <https://goo.gl/8qB5R9>.

¹⁴ Типовим прикладом того, як проблема землі переростає в міжетнічний конфлікт, були події 1919–20 років на Закавказзі. Тоді уряд т. зв. “дашнацької” Вірменії відмовився надати землю під пасовища селянам-азербайджанцям. Наслідком цього фатального рішення стала різня вірменів у Азербайджані й азербайджанців у Вірменії. Цілі райони, численні села та містечка були зруйновані і спалені, а їхнє населення знищене. Конфлікти, пов’язані з браком придатної для вжитку землі, відбулися тоді-таки в Туркестані та інших регіонах колишньої Російської імперії з етнічно неоднорідним населенням, див.: Кавтарадзе, С. Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве, 72; • Здравомыслов, А. Г. Социология конфликта. Россия на путях преодоления кризиса, 223; • Буддаков, В. Красная смута..., 151. Безпосередньою причиною конфлікту між племенами гуту і тутсі в Руанді був брак землі для

з цим можна загалом погодитися з Володимиром Литвином, який писав, що “польсько-український конфлікт (козацько-селянські повстання проти панування шляхти кінця XVI – початку XVII ст. — Б.Г.), який за кілька років розвинувся в могутню Українську революцію (під проводом Б. Хмельницького. — Б.Г.), не мав національного забарвлення. (...) Це була боротьба за землю і волю”¹⁵.

Зі сказаного напрошується висновок, що науковцям, які студіюють історію українсько-польських відносин від кінця XVI до початку XX століття, слід зосередити свою увагу на соціальних антагонізмах між козацькою і селянською “черню” і шляхтою/магнатерією, а також релігійних анімозіях — між православними, католиками, уніатами/греко-католиками, протестантами й юдеями¹⁶. Адже риси виразного етнічного конфлікту між польськими елітами Правобережжя та руськими/українськими “низамми” починають проявлятися значно пізніше.

Як уже вказувалося, панівна верхівка населення “українних” земель Речі Посполитої була неоднорідною. Більшість литовсько-руського боярства й православної шляхти, щоб дістати доступ до салонів аристократичних кіл, прийняла католицьку віру й невдовзі зазнала повної латинізації/полонізації¹⁷. Інша ж частина — значно менша — впродовж певного часу залишалася вірною Церкві предків або ж шукала виходу з кри-

пасовищ, яку тутсі заходилися здобувати за рахунок захоплення рільничих теренів, що належали гуту, знищуючи при okazji цих останніх, див.: “Ludobójstwo w Rwandzie”. forum.historia.org.pl. 07 травня 2010. <https://goo.gl/1y8VHр>. Докладніше про цю та інші проблеми, пов’язані з міжетнічними конфліктами, див.: *Habrat, A.* “Konflikty narodowościowe (wybrane aspekty)”, 45–59.

¹⁵ *Литвин, В.* Тисяча років сусідства і взаємодії, 18.

¹⁶ Про структурну характеристику конфліктів: *Аклаев, А.Р.* Етнополітическая конфликтология. Анализ и менеджмент, 78–80. Більше про вплив релігійних і етнічних чинників на розвиток конфліктів між різними націями див.: *Żelazny, W.* Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość, 125–31; • Його ж: “Religia jako istotny komponent etniczności”, 95–105, зокрема підрозділ «Релігія як етнічний проксі-конфлікт» (97–8).

¹⁷ У першій половині XVII століття з вельможних руських родів лише Киселі та Четвертинські залишалися при старій (православній) вірі, див.: *Żak-Bucholc, J.* “Unia brzeska i sytuacja prawosławia w okresie powstania Chmielnickiego”. Cz. 1. racjonalista.pl. 17 грудня 2011. <https://goo.gl/KiKSp6>.

зової ситуації, в якій опинилося православ'я, сповідуючи різні версії протестантизму¹⁸. Показово, що в роки Хмельниччини майже 4 тис. шляхтичів із православних і протестантських середовищ перейшли на бік повстанців, ставши, таким чином, політичною елітою козацької держави, яка постала після підписання Зборівської угоди 1649 р.¹⁹

Слід також пам'ятати, що одним з найтрагічніших наслідків Хмельниччини було моторошне спустошення “українних” теренів Речі Посполитої. Козаки, їхні татарські союзники і юрми черні вбивали або ж забирали в ясир не тільки поляків і євреїв. Вони не щадили також представників шляхетських та міщанських родів, які належали до Уніатської Церкви чи були протестантами, ба навіть православними. З іншого боку, польські й литовські війська, загони магнатської міліції і шляхетське посполите рушення чинили те саме стосовно руської людності, котра підтримувала Хмельницького та його наступників. Період другої половини XVII століття, що в українській історіографії зветься “Руїною”, — це часи безугавних міжусобних воєн і турецько-татарських набігів, що призвели до майже цілковитого знелюднення Правобережжя. Так, уже 1650 р. кількість населення південної Волині зменшилася на 80–85%²⁰.

Трагічні наслідки “Руїни” зумовили потребу в повній колонізації спустошених теренів Київщини й Брацлавщини. Розпочалася вона в останній чверті XVII століття й тривала в наступному. Тоді величезні простори родючих українських земель опинились у власності русько-литовсько-польських магнатських родів — Потоцьких, Браницьких, Чарторийських, Любомирських, Сангушків та ін., у маєтках яких мешкала численна малоземельна і безземельна шляхта. Надаючи т.зв. “пільгові роки” та різні “свободи”, магнати заселили свої маєтності руською людністю з теренів Галичини, Волині, Полісся, ба навіть Лівобережжя. Сюди також прибували польські селяни — т.зв. мазури. Втім, останні швидко асими-

¹⁸ *Нид, В.* “Wielokulturowość Rzeczypospolitej: ukraiński punkt widzenia”, 107–114.

¹⁹ *Яковенко, Н.* “Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації”, 184–9.

²⁰ *Зінченко, О.* “План “Б” Богдана Хмельницького. Чи проголошував він незалежність України?”. *istpravda.com.ua*. 03 січня 2011. <https://goo.gl/Q1oGcy>.

льовувалися в “руському морі”, засвоювали “місцеву” мову й традиції, зберігаючи водночас латинський обряд, через що місцеве населення називало їх “латинниками”²¹.

Таким чином, в часи інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на її теренах існувала ситуація, яка, на думку чеського дослідника Мірослава Гроха, була притаманною багатьом регіонам Центрально-Східної Європи. В них “чужоземний” панівний клас домінував над етнічними групами автохтонів, а останні, століттями населяючи ці терени, й далі не мали “власних” еліт та політичної єдності, тривалої літературної традиції тощо²². Показово, що навіть тоді, коли відмінності етнічного характеру між елітами і суспільними низами на Правобережній Україні були значно виразнішими, упродовж усього ХІХ століття на цій території не зафіксовано ознак міжетнічних конфліктів²³.

Водночас у суспільній структурі Правобережжя соціальні поділи майже стовідсотково збігалися з етнічними

²¹ Найправдоподібніше, що у ХVІІІ ст. колонізація Правобережжя за своїм характером мало відрізнялася від тієї, що її описав Кароль Шайноха. Він вказує, що коронний канцлер Ян Замойський в Україні “свої маєтки втікачами й гульгіпаками, надаючи їм небачені вольності заселяв. Навіть тим, хто вбив би батька, матір, рідного брата чи пана, давав притулок і опіку, не дозволяючи нікого переслідувати, щоб тільки замешкати людьми свої села”, *Dzieła Karola Szajnochy*. Т. VІІІ, 145. Це значною мірою з’ясовує причини активного гайдамацького руху на теренах Правобережжя.

²² *Хрох, М.* “От национальных движений к полностью сформировавшейся нации...”, 123.

²³ У ХІХ ст. в українських селах на Правобережжі України склалася ситуація, суть якої добре передав у своїх спогадах польський землевласник Леон Сапега. “Національні проблеми для селян не мають жодного значення. Вони не розуміють слів “поляк” і “русин” інакше, як такі, що означають розбіжність обряду; тобто, що поляк ходить до костелу, а русин — до церкви”. *Sapieha, L. Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)*, 256. Це становище, як свідчать мої дослідження, тривало до Першої світової війни. Слід також додати, що Ернест Гелнер вважав таку ситуацію за притаманну геть усім аграрним суспільствам. Він твердив, що в локальних аграрних спільнотах певні суспільні/етнічні групи значною мірою ізольовані й ніхто не прагне до культурної уніфікації. Окрім того, “повага до культурної окремішності становить (...) один з головних пунктів етикету”. Ситуація, втім, змінилася після виникнення модерних індустріальних спільнот і націоналізмів, див.: *Gellner, E. Narody i nacjonalizm*, 81.

та релігійними. Однак, у зв'язку із запізнілим формуванням національної свідомості українства на Наддніпрянщині аж до кінця Першої світової війни головними “каталізаторами” анимозій у стосунках між українськими селами і польськими поміщицькими маєтками залишалися чинники етносоціального характеру²⁴. Що більше, на деяких спільно заселених українцями й поляками територіях — передусім на Західній Волині²⁵ — вони зберегли своє значення на рівні з етно-політичними до закінчення Другої світової війни.

Як пояснював видатний польський науковець Роман Вапінський,

виразне й тривале порушення атмосфери родинності, яка раніше домінувала у сільських суспільностях, далось знаки лише тоді, коли їхні члени відчули себе частинками двох різних уявлених спільнот. Частково — завдяки стихійному зростанню їхньої участі в публічному житті, що було природним наслідком суспільно-економічних і системних змін; головним же чином, мабуть, завдяки щораз більшому впливові польських і українських політичних середовищ. Пропагуючи гасла, які сприяли поширенню почуття національної єдності, вони — часто мимоволі — спричинялися до посилення відчуженості супроти тих, хто розмовляв іншою мовою або ж сповідував іншу віру. “Чужий-свій” раптом ставав “чужим-чужим”²⁶.

Тому-то заключний етап українсько-польського конфлікту 1939–47 років, коли соціальний та релігійний чинники щіль-

²⁴ Potocki, R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939), 36–7.

²⁵ Терміном “Західна Волинь” або “Волинь”, коли йдеться про події 20–40-х років минулого століття, тут окреслено терени Волинського воєводства та південну частину польського воєводства періоду Другої Речі Посполитої (див.: Snyder, T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś. 1569–1999, 160).

²⁶ Wapiński. Polska na styku narodów i kultur..., 53. Пишучи про уявні спільноти, Р. Вапінський звертається до концепції відомого західного дослідника Бенедикта Андерсона. Її суть можна звести до твердження, що нації не є остаточним продуктом конкретних соціологічних обставин, як-от мова, раса чи релігія. І в Європі, і в усьому світі, вважає Б. Андерсон, вони стали об'єктивною реальністю лише завдяки “колективній уяві” певних індивідуумів, див.: Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, а також: Чаттерджи, П. “Воображаемые сообщества: кто их воображает”, 283–96.

но переплелися з національним і політичним, став винятково запеклим й жорстоким. Криваву кульмінацію багатомісячної суперечки між українцями й поляками за виключне право на землю, де вони спільно жили, можна порівняти хіба що з хорватсько-сербською бійнею, яка приблизно тоді-таки мала місце на Балканах²⁷.

Слід також підкреслити, що в першій половині ХХ століття просторові межі конфлікту між українцями та поляками перебували в стані постійного звуження. Причиною цього стало передусім винищення, а ще втеча десятків тисяч поляків з теренів Наддніпрянщини в часи Української революції та громадянської війни в Росії, а також советські депортації міжвоєнного періоду. Деяко згодом (1939–47 рр.) схожі процеси спостерігалися в Східній Галичині й на Західній Волині.

Значний вплив на посилення антагонізмів між українцями й поляками мала також імперіалістична “біла”, а пізніше не менш імперіалістична “червона” Росія. Отож, упродовж понад півтора століття вона ефективно реалізовувала на теренах Правобережжя знану римську засаду *divide et impera*. В ХІХ столітті вона спритно використовувала проблеми, пов’язані із земельною власністю, а пізніше — в першій половині ХХ століття — українсько-польські територіальні чвари. Це власне кремлівські провокації на Волині в роки Другої світової війни сприяли ескалації конфлікту між українцями й поляками, про що переконливо свідчать документи польського підпілля²⁸. Що більше, після закінчення воєнних дій цибухом горезвісної сталінської люльки був покладений новий кордон між Людовою (Народною) Польщею та УРСР. А крім того, на підставі рішення, ухваленого в Кремлі, українське та польське населення галицько-волинських теренів шляхом депортацій і переселень було розділене державним

²⁷ Про масштаби трагедії на Балканах див.: *Kuczyński, M. Krwawiąca Europa...*, 160–1. Лише на території Боснії хорватські та боснійські націоналісти вбили від 200 до 250 тис. сербів, євреїв і ромів, див.: *Ibid.*, 161. За даними Іжегожа Мотики, внаслідок репресій хорватських усташів загинуло понад 300 тис. сербів, див.: *Motyka, G. Wołyń '43...*, 196.

²⁸ Див.: *ZS BUW, sygn. 2131. Materiały Biura Informacji i Prasy Komendy Głównej Armii Krajowej. Sprawozdanie z sytuacji na terenie Wołynia nr 189/23 z 28 VII 1943 r., k. 15; * AAN, sygn. 202/III/121, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sprawozdania sytuacyjne. 1943–1944. O mordach na Polakach, lipiec 1943 r. k. 375–6 i in.*

кордоном за національним критерієм²⁹. Спричинилося це до остаточної ліквідації як причин, так і обширу кількасотлітнього українсько-польського протистояння.

Після перемоги на парламентських виборах у Польщі в жовтні 2015 року партії “Закон і Справедливість”, проблема генези, перебігу й характеру останньої фази українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни стала предметом виняткового зацікавлення не лише професійних істориків, а й українського та польського суспільств загалом. Однак, легко зауважити, що навіть у такій, здавалося б, сприятливій для наукових досліджень ситуації в свідомості більшості громадян України та Польщі одна з найкривавіших сторінок не тільки регіональної, а й європейської історії досі нотується в спосіб, часто доволі далекий від реальності.

Причини цього явища є доволі очевидними. Аналіз доробку українських і польських авторів змушує констатувати, що більшість фахових істориків, політиків і публіцистів, які цікавляться подіями на Волині та в Східній Галичині 1939–47 рр., підходить до теми у спрощений спосіб. Зазвичай вони не шукають глибинних коренів кривавої волинсько-галицької трагедії. Замикаються натомість у міжвоєнному двадцятилітті, звинувачуючи в тому, що сталося в 1943–44 роках націоналістичну ідеологію й організації, які її сповідували та втілювали на практиці (ОУН і УПА), щонайбільше — дискримінаційну національну політику урядів II Речі Посполитої³⁰. Доречно, отож, нагадати, що українсько-польські конфлікти на Правобережжі тривали не 20 чи 25 років, а кілька століть³¹. Утім, чимало українських та польських дослідників і далі зводять свої висновки переважно до ствердження факту, що “цивілізоване” ХХ століття вписало

²⁹ Про переселення і виселення української та польської людності: *Цепенда, І.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття..., 119–279.

³⁰ Критика такого підходу в: *Зашикільняк, А.* “Від “різні” до порозуміння чи навпаки?”, 248–9. Схожу позицію має також австрійський дослідник А. Вольдан, який зауважив, що в польській історичній літературі “дуже рідко досліджують підґрунтя українського незадоволення та шукають причини націоналізму, які однаковою мірою полягають у сферах суспільно-політичній і національно-культурній”, див.: *Woldan, A.* *Mit Austrii w literaturze polskiej*, 157.

³¹ Див.: “Gdy Ukraina była polską kolonią...”. fronda.pl. 06 жовтня 2017. <https://goo.gl/Ehzbzt>.

в історію українсько-польських відносин сторінки, не менш трагічні, ніж попередні “варварські” століття, маючи на увазі Хмельниччину (XVII ст.), Коліївщину (XVIII ст.) чи Січневе повстання XIX століття.

Правдоподібно, власне тому багато хто з українців або ж поляків усе ще замислюються над питаннями, які за своєю природою є концептуальними. Для кого села на правому березі Дніпра XIX – початку XX ст. асоціювалися з романтичним образом античної Аркадії, що “спливала молоком і медом”, а хто – як от Тарас Шевченко – мав усі підстави не називати їх раєм? Яким було співвідношення соціальних та етнічних фобій у жахливих аграрних погромах 1917–18 років, унаслідок яких велика польська власність на Київщині, Поділлі та Східній Волині була знищена практично повністю? Чому загалом неприхильні щодо більшовиків селяни Правобережної України навесні 1920 року не підтримали спільної військової акції Української Народної Республіки і Польської держави проти Советської Росії? Звідки, врешті-решт, узялася ота непримиренна українсько-польська ворожість на південно-східних теренах II Речі Посполитої в міжвоєнний період і страшне, часто просто патологічне українсько-польське взаємопоборювання³² в роки Другої світової війни та після її закінчення?

На сьогодні історикам важко дати об’єктивні та обґрунтовані безсумнівними фактами відповіді на ці запитання, які могли б примирити сучасні покоління обох народів у ца-

³² Поділяю погляди тих нечисленних польських науковців і публіцистів, котрі, на відміну від більшості своїх колег, що обстоюють концепцію одностороннього спрямування українсько-польського конфлікту на Волині й у Галичині періоду Другої світової війни (виключно мордування поляків українцями), визнають, що акти насильства та жорстокості були взаємними, див.: *Jastrzębowski, J.* “Rozmowy o braciach...”, 3–33; • *Darski, J.* “Towarzysze broni”, 28; • *Koper, S.* Ukraina. Przewodnik historyczny..., 275–8; • *Sowa, A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie, 215–6; • *Dąmb-ski, S.* Egzekutor, 79–88; • *Motyka, G.* “UPAdek Wołyńia”. wprost.pl. 17 серпня 2017. <https://goo.gl/qibzm3>. Це підтверджують польські документи, зокрема й урядові: “Fragment raportu (z Konopi), ok. 31.XII.1943 r.”. W ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK., k. 17; • “Sprawa ukraińska”. ZESZYTY HISTORYCZNE. 71 (1985): 121–53. Це не заперечує того факту, що масштаби “деполонізаційної акції”, здійснюваної УПА, та прояви “звірячої помсти” з боку польських збройних формувань усе ж були різними.

рині історичної пам'яті. Водночас, вони є надто важливими як для українців, так і поляків, щоб відсувати їхні пошуки на безрік.

Шукаючи відповіді на “важкі” питання українсько-польської історії, ученим слід мати на увазі той факт, що більшість конфліктів між нашими народами докорінно відрізняється від конфліктів, скажімо, між німцями та французами або ж німцями й англійцями. За винятком короткого періоду 1918–19 рр., то не були конфлікти між державами, а відповідно й цілими націями. Вони відбувалися на теренах, де українці й поляки протягом століть мешкали поруч, і тому мали характер громадянських конфліктів, образно кажучи — воєн “селян проти панів”³³, позаяк головною їхньою причиною були соціальні та релігійні проблеми. У зв'язку з цим до з'ясування характеру українсько-польських стосунків і чвар, зосібна на теренах Наддніпрянщини та Волині, слід підходити не стільки з позиції історії політичної, скільки економічної та соціальної.

Дослідження українських істориків, сперті на документи з українських і польських архівів, однозначно свідчать, що головною рушійною силою всіх без винятку періодів ескалації українсько-польського конфлікту були селянські маси. Додаймо, що й український націоналістичний рух — фізично та ментально — був за своїм характером селянським. Так, на Волині й у Східній Галичині осередки ОУН і загони УПА склалися майже виключно з місцевих селян. Саме це, либонь, було причиною застосування ними найжорстокіших методів поборювання ворога, притаманних усім без винятку “селянським” війнам³⁴.

Парадокс тогочасної ситуації полягав також у тому, що з українського боку, ймовірно, значна більшість вико-

³³ *Babel, I.* “Dziennik 1920”. W *Babel, I.* *Utwory zebrane*, 109. В іншому своєму оповіданні «Афонька Біда» Бабель писав так: “Фронт під Лешнівим тримала піхота. Вздовж криво викопаних ямок хилилися біляві, босі волинські мужики. Піхоту цю взяли вчора від сохи... Селяни пішли охоче. Вони воювали дуже старанно. Їхня сопуча мужицька жорстокість здивувала навіть будьоннівців. Їхня ненависть до польського поміщика була зіткана з невидимого, але добротного матеріалу”, *Ibid.*, 234.

³⁴ “Невігластво — матір упереджень” — Геронім Ґрала”. *zaxid.net*. 25 лютого 2010. <http://www.zaxid.net/article/400931/>

навців “деполонізаційної акції” на Волині не мала виразно окресленої етнічної/національної ідентичності. Вони називали себе по-різному: “православними”, “тутешніми” чи теж “бандерівцями”³⁵. В зв’язку з цим немає вагомих підстав говорити про протиборство на Волині, а тим більше Поліссі, в 1943–44 роках “двох націй” як це чинить більшість українських і польських істориків. Слід напевно погодитися з польським письменником, автором низки історичних книжок Славоміром Копером, що волинські події були сумою сотень “малих етнічних воєн між сусідами”³⁶. За словами свідків, часто “рушали на діло” цілі села й околиці, зосібна й підлітки, жінки та літні особи³⁷. Ватаги ці керувалися не мотивами боротьби “за самостійну Україну” чи “незалежну Польщу”, а бажанням якимось чином вижити у важкі часи війни навіть коштом загарбаного майна та землі “чужих-чужих”³⁸. Власне тому, як згадував колишній комендант здолбунівської округи Армії Крайової капітан Вінценти Романовський, бандерівському рухові сприяла більшість українського суспільства. “Без повсюдної підтримки з боку тисяч мешканців сіл”, вважав він, “такі масові злочини (йдеться про “деполонізаційну акцію” УПА — *Б.Г.*) годі було би скоїти навіть найкраще організованій групі терористів”³⁹.

Спираючись на наведені факти можна зробити висновок, що концепція генези волинських подій у роки Другої світової війни, згідно з якою єдиною причиною антипольських акцій на Волині були ідеологія та практика ОУН/УПА, є істотним спрощенням ситуації. Тогочасна реальність була набагато складнішою від тієї описаної на сьогодні в численних

³⁵ AAN, sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwow. Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim, 21.IX.43 K. 12.

³⁶ Koper. Ukraina. Przewodnik historyczny..., 277.

³⁷ Skaradziński, B. “Ukraińska Powstańcza Armia”. Cz. I.

³⁸ Це явище було характерним не тільки для Волині 1943–44 років, а й для інших конфліктів ХХ століття. Про це свідчать, зокрема, події в Боснії та Герцеговині (1992–95 роки), де банди мародерів — боснійських мусульман, т.зв. торбарі (“люди з торбами”) — йшли слідом за регулярним військом у другій і третій лінії й не тільки грабували, але вбивали, гвалтували сербське населення тощо, див.: *Anderson, J., A. Williams i V. Head. Rzezie, masakry i zbrodnie wojenne...*, 272.

³⁹ *Romanowski, W. Kainowe dni*, 74, 76–7.

наукових і псевдонаукових дослідженнях. Адже крім націоналістів на Волині в 1943–44 роках діяли німці й “совети”, а також численні банди звичайних мародерів без визначеної ідентичності чи ідеології. Одначе про роль трьох останніх чинників у розпалюванні українсько-польського конфлікту говорять наразі небагато⁴⁰. Тому історіографічний образ Волинської трагедії потребує ретельного, науково обґрунтованого коригування, спертого на достовірні архівні документи, свідчення незаангажованих очевидців, матеріали тогочасної преси тощо, а не популярно-наукових опрацювань, нерідко позбавлених навіть посилань, висновки в яких зроблено за принципом “я вважаю, що...”, “якщо ця гіпотеза слухна, то...”, “можна з великою ймовірністю припустити, що...” і таке інше.

Водночас безперечним видається той факт, що в антипольському тандемі селяни – УПА власне остання відіграла провідну роль як організована, а водночас організаційна сила. Утім, дуже важливо підкреслити, їй не вдалося реалізувати “волинський” сценарій на теренах групи “04” “Тютюнник”, розміщених на схід від колишнього советсько-польського кордону, позаяк унаслідок особливостей місцевої ситуації міжвоєнного періоду ставлення українського населення до своїх польських сусідів було цілком іншим, аніж їхніх одноплеменників із Західної Волині. В цій ситуації, підкреслимо, націоналістична пропаганда й мобілізаційні можливості УПА виявилися недостатніми для розв’язання антипольського терору.

⁴⁰ За повідомленнями представників польського підпілля, так звані “лісові загони” на Волині спершу склалися з українців “прихильників Бандери”. Проте згодом до них приєдналися советські втікачі з німецького полону; советські громадяни, котрі не встигли евакуюватися на схід; втікачі з в’язниць; євреї, яких винищували німці; поляки, що втікали з примусових робіт тощо (див.: AAN, sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. “Kordon sokalski” z drugiej strony. Artykuł ze “Sprawy polsko-ukraińskiej”, nr 15, 10.X.1943 r., k. 17).

* * *

Ця публікація по суті є україномовною версією другого видання опублікованої 2013 р. монографії «Українці і Polacy на Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku» [«Українці та поляки на Наддніпрянщині, Волині та в Східній Галичині в XIX і першій половині XX століття»]. Вона була допрацьована й доповнена численними архівними документами. Це стосується, передусім, найскладнішого для будь якого історика розділу, присвяченого подіям Другої світової війни. Автор також узяв до уваги результати найновіших досліджень обговорюваної тут проблеми українськими, польськими та західними істориками.

Пропонована робота складається з вступу, шести розділів і висновків.

У вступі автор вияснив найважливіші теоретичні аспекти досліджень характеру українсько-польських конфліктів нового й новітнього часу.

У першому розділі здійснено критичний аналіз добробку української, польської, російської та західної історіографії, присвяченої проблемі характеру українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. Вказано головні архівосховища України й Польщі, де згромаджені документи, що стосуються досліджуваної наукової проблеми.

У межах другого розділу автор створив багатовимірний образ етно-соціальних відносин на теренах Правобережної України (Південно-Західного Краю) від часів її інкорпорації до складу Російської імперії й до придушення Січневого повстання. Особлива увага приділена з'ясуванню характеру селянсько-поміщицького конфлікту та його впливу на ставлення українського населення до польського визвольного руху.

Третій розділ присвячено аналізу неоднозначної політики царизму в Південно-Західному Краї після придушення Січневого повстання стосовно загалу польської шляхти, з одного боку, і так званих земельних магнатів, з іншого. Показано характер і масштаби якісних змін в економічній ситуації польської суспільної еліти Правобережжя на зламі XIX–XX століть; формування нового типу стосунків між малоземельними селянами та великими землевласниками в цей період.

У четвертому розділі змальовано трагічний образ варварського знищення польської “землевласницької Аркадії” в Київській, Волинській і Подільській губерніях колишньої імперії Романових у прикінцевій фазі Першої світової війни; з’ясовано обставини погромів польських садиб і маєтків солдатсько-селянською стихією й суттєву роль більшовицької та чорносотенної пропаганди в “постановці” цієї історичної драми.

У п’ятому розділі досліджено головні напрямки дискримінаційної політики урядів II Речі Посполитої щодо української національної меншини у Волинському, частково — в Поліському, Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах, зокрема й аграрної; зроблено спробу з’ясувати причини такої політики; показано її вплив на загострення відносин між українцями й поляками, зміцнення прокомуністичних і націоналістичних настроїв у східногалицькому й західноволинському селянському середовищах.

У шостому розділі автор аргументовано показує, що поряд з іншими чинниками — політичним, національним і релігійним — мотиви етносоціального характеру мали значний вплив на зародження, ескалацію та перебіг українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.

У висновках ще раз підкреслено роль етносоціального чинника в процесах формування й розвитку етнічних/національних конфліктів, передусім у суспільствах аграрного типу. Ця теза була використана як підвалина до аналізу перебігу подій на сільських теренах Правобережної України від поділів Речі Посполитої до середини 40-х років минулого століття. Спираючись на здобуті висновки, ще раз наголошено на потребі наукового коригування концепції генези Волинської трагедії⁴¹ 1943–44 років і характеру тогочасних подій.

Насамкінець хотілося б висловити сподівання, що пропонована книжка буде сприйнята істориками, журналістами й пересічними читачами з належною увагою та стимулюватиме активну дискусію в дусі *sine ira et studio* (без гніву й упередження — *лат.*). Адже всі ми мусимо дбати про те, щоб викликані істориками з небуття “упирі минулого” не впливали негативно на сучасні взаємини між українцями й поляками.

⁴¹ Дефініція “волинська трагедія” всупереч уявленням більшості поляків не є “українським винаходом” (див.: “Rola Niemców i bolszew. w tragedii wołyńskiej”).